

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII - В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Якщо історики XIX ст. розглядали адміністративно-територіальний устрій здебільшого з географічної точки зору (А. Скальковський), рідко торкаючись наслідків розповсюдження загально-російського устрою (Ю. Готьє), то у XX ст. цей аспект все частіше привертає увагу дослідників (О. І. Дружиніна, В. М. Кабузан, В. І. Редько).

Запровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою на теренах Південно-Східної України у другій половині XVIII ст. стало новим етапом у житті регіону, обумовило багато його особливостей порівняно з іншими районами Росії та України. Через віддаленість зазначеної території, її стратегічне значення, місцеві звичаї, частково й завдяки особистості першого генерал-губернатора князя Потьомкіна, регіон мав деяку самостійність у вирішенні адміністративних питань. У цілому адміністративні зміни на теренах краю проводилися з метою забезпечення повного контролю над ним.

На початку періоду більшість територій Південно-Східної України входила до складу заснованої наприкінці 1764 р. Новоросійської губернії, яка складалася з Єлизаветградської і Катерининської провінцій та Бахмутського повіту [14, С. 54-55].

Після підписання у 1774 році Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією та Туреччиною до першої відійшли нові землі між Дніпром і Бугом та на узбережжі Чорного моря. У зв'язку з цим територія Новоросійської губернії значно розширилася, що в свою чергу призвело до утворення на теренах регіону ще однієї - Азовської губернії. Згідно з указом 1775 р. про Новоросійську та Азовську губернії, перша поділялася на три провінції: Кременчуцьку, до якої увійшли землі Дніпровського айкінерного полку з центром у місті Кре-менчузі; Єлизаветградську, яка залишалася у своїх межах, а її правління тимчасово розташовувалося у фортеці Св. Єлизавети; Павлівську - із земель між Бугом та Дніпром. У них були відповідно розташовані Дніпровський пікінерний полк; гусарські - Долматинський, Македонський, Болгарський, Сербський, Молдавський, Волоський та Єлизаветградський полки, а також пікінерні - Інгульський та Угорський. При цьому Долматинський та Македонський полки були утворені з колишнього Жовтого, Болгарський та Сербський - з Чорного, інші - з таких самих полків, а Угорський із залишків Угорського, Молдавського і Волоського.

До Азовської губернії відносилися фортеці: Азов, Таганрог, Єнікале, Керч, Кінбурн, Дмитрія Ростовського з їх повітами; нова Дніпровська лінія, яка почала будуватися в серпні 1770 р. і складалася з Олександрівської, Петрівської та незакінчених Микитинської, За-харівської і Кирилівської фортець [18, 45]; Бахмут з повітом, до якого входила і Слов'яносербія та Донецький пікінерний полк. Новоутворена губернія поділялася на дві провінції: Азовську з центром у фортеці Дм. Ростовського, до якої був приписаний Дмитрієвський козацький полк, та Бахмутську з центром у м. Бахмуті. У останній розташовувалися гусарські Слов'янський та Ілрійський (з колишніх Бахмутського та Сербського), Луганський пікінерний, Донецький та Самарський полки. Загальний центр Азовської губернії тимчасово був у фортеці Белівській на Українській лінії [6, 1-14]. Землі Війська Донського, що формально увійшли до складу губернії, фактично залишалися автономним утворенням в її межах [1, Т. XX № 14252], але приазовські території російський уряд не передав Війську, а утворив Азовський і Таганрог-ський повіти, які разом з фортецею Дм. Ростовського та її округом були включені до складу Азовської губернії [11, 71].

Після знищення Запорозької Січі, 20 жовтня 1775 р. був виданий новий наказ про межі Азовської та Новоросійської губерній. Терени Січі, п'ять сотень Полтавського та дві сотні Миргородського полків, відійшли до Новоросійської губернії [18, 47]. До Азовської губернії були додатково віднесені містечка Старі й Нові Водолаги та місто Тор з його

повітом, що відносилися раніше до Слобідсько-Української губернії [12, 56].

У наступних 1776-1777 рр. з Азовської губернії до Новоросійської передавалися Кінбурнський півострів і територія від Дніпра до Бугу, а до Азовської - землі Війська Запорізького на схід від Дніпра і містечка Поток та Омельник Полтавського полку [18,47].

З 1776 р. замість тимчасового військово-адміністративного устрою запроваджувалася загальноросійська адміністративна система провінцій та повітових установ [19, 123]. Новоросійська губернія на кінець 1776 р. складалася з Кременчуцького повіту, Єлизаветградської провінції (Єлизаветградський, Крюківський, Катерининський повіти), Полтавської провінції (Полтавський і Новосенжарівський повіти), Слов'янської провінції (Слов'янський, Саксаганський та Інгульський повіти), Херсонської провінції (Херсонський, Кизикерменський й Но-вопавловський повіти); Азовська - з Катерининської й Бахмутської провінцій, Торського, Ростовського, Таганрозького та Азовського повітів, Нової Дніпровської лінії, Керчі і Єнікале, а також повітів, утворених на запорізьких землях: Самарського, Кінсьководського, Кальміуського, Барвенковостінського, Протовчанського і землі Війська Донського [14, 56-58].

Якщо територіально межі губерній не змінювалися до 80-х рр. XVIII ст., то про внутрішній поділ цього не можна сказати. Річ у тому, що склад губерній 1776 р. не відповідав невеликій кількості мешканців краю. Тому у 1778 р. Азовська губернія, за винятком землі Війська Донського, Керчі та Єнікале, була розділена на дев'ять повітів, центрами яких були Катеринослав I, Царичанка, Павлоград, Маріуполь, Белівська та Олександрівська фортеці, Таганрог, Бахмут і Тор [22, 26]. Наприкінці 1781 - 1782 році з Бахмутського повіту у Куп'янський Воронезької губернії була передана слобода Мостки, а з нього до Торського повіту - слободи Ямпіль (між р. Дінцем і Чорним Жеребцем) [23, 157] та Крива Лука [14, 58-59].

Незважаючи на прагнення уряду якомога швидше заселити цей край: численні накази, надання пільг, великі земельні наділи тощо, населення у Азовській та Новоросійській губерніях продовжувало невистачати. За положеннями загальноросійського "Учреждения для управления губерний" 1775 р. у губерніях повинно було бути 300 - 400 тис. осіб чол. ст. (податного населення), а у повіті - 20-30 тис. [19, 123]. Тому, згідно з наказом від 30 березня 1783 р., ці дві губернії були об'єднані у Катеринославське намісництво [1, Т. XXI № 15696]. З колишніх 22 повітів було утворено 15, які були значно більше попередніх. Так, з 1784 по 1796 рік фортеця Св. Дм. Ростовського, Нахичевань, вірменські та грецькі поселення, Таганрог і Азов до Єйського лиману увійшли до складу величезного Маріупольського повіту Катеринославського намісництва [17, 17].

Наступним заходом уряду був указ від 13 липня 1785 року, що визначав межі Катеринославського намісництва з Київським, проводячи їх "від слободи Пустовойтової прямою лінією на р. Псьол, звідти до хуторів Глушакових Голтвянського повіту... при урочищі Сухой Голтви в дачі м. Шишаку" [3, 2, 5]. У травні 1789 р. призначалося поділити "Градівський повіт за зручністю місцевого положення: що ближче до Полтави то приписати до цього міста, вміщуючи тут весь Кременчуцький та Голтвянський повіти" [5, С 10].

У результаті російсько-турецької війни 1787 - 1791 рр. до Росії відійшла територія між Бугом, польським кордоном та Дністром, яка, згідно з указом від 26 січня 1792 р., під назвою Очаківської області була у складі чотирьох повітів, приєднана до Катеринославського намісництва [1, Т. XXIII № 17017]. Повіти не мали назв, але повітовими містами були Голтва, Нові Дубосари, Гаджибей і Очаків [14,62].

Внаслідок такого придбання Катеринославське намісництво ставало занадто великим, тому 27 січня 1795 р. вийшов указ Катерини II, де відмічалось, що збільшення Катеринославського намісництва в майбутньому приведе до багатьох труднощів в управлінні ним, тому наказувалося утворити нову губернію з 12 повітів, окремими містами яких повинні були стати Вознесенськ, Херсон, Єлизаветград, Новомир-город,

Богопіль, Тираспіль, при середній фортеці напроти гирла Батни, Оленськ (колишня Балта), Ольгопіль (колишній Чечельник), Умань, Катеринопіль (колишнє Камніблото), Чигирин та Черкаси [4, 389]. Указом від 10 травня 1795 р. було відкрито Вознесенське намісництво у складі трьох округів, що відійшли від Катеринославського намісництва, Очаківської області, отриманої від Порти і частини, яка залишилася від Брацлавської губернії. Вказана територія розділялася на 12 повітів: Вознесенський, Херсонський, Єлизаветградський, Ново-миргородський, Богопільський, Тираспільський, Оленський, Ольгопільський, Уманський, Катеринопільський, Чигиринський та Черкаський [2, 1-12]. Замість Новомиргородського, Херсонського та Єлизаветградського повітів Катеринославському намісництву передавалися два повіти з Київського намісництва - Хорольський та Миргородський. У першому налічувалося 1 місто, 45 сіл, 16 слобід, 18 висілків, 66 хуторів, а в другому - 1 місто, 9 містечок, 34 села, 16 висілків, 2 хутора [5, 12-18, 20-37].

Питання про кордони нового та інших намісництв залишалося на розсуд та узгодження генерал-губернаторів, які повинні були подати відповідні документи про це в Сенат [4]. Що в свою чергу викликало багато непорозумінь у майбутньому на місцях через відсутність чітких меж. Іноді вони існували навіть у формі лише усної домовленості між губернаторами.

12 грудня 1796 р. за указом Павла I Катеринославське, Вознесенське намісництва та Таврійська область були об'єднані у Новоросійську губернію [8, 2]. Її склад був визначений у цьому ж році 22 грудня у складі Катеринославського, Єлизаветградського, Ольвіопільського, Тираспільського, Херсонського, Перекопського, Симферопольського, Маріупольського, Ростовського, Павлоградського, Костянтиноградського, Бахмутського. Цей наказ підтверджувався навесні 1797 р. в указі про знищення Вознесенської губернської межевої експедиції й передачі справ Новоросійському губернському землеміру [9, 15; 7, 10]. Центром губернії стало місто Катеринослав, перейменоване за указом від 22 грудня 1797 р. у Новоросійськ [1, Т. XXIV № 18288]. В цей же час фортеця Св. Дм. Ростовського з новим своїм форштадтом на Доломанівці (Солдатська слобода) вперше була названа містом Ростовом, а місцевість навкруги, з переважною частиною земель Чорноморського війська, Нахичеванню, Таганрогом, Азовом і Кагальником, складала Ростовський повіт нової губернії [17, 17].

Отже, в 1796 - 1802 рр. Новоросійська губернія простягнулась від Дністра до Кубані, включаючи Кримський півострів і Передкавказзя з землею Війська Чорноморського. Керувати такою великою територією було дуже складно. Тому 8 жовтня 1802 р. її було поділено на три нових губернії: Катеринославську, Миколаївську і Таврійську, незважаючи на нестачу населення у цих нових адміністративних одиницях. Справа в тому, що уряд мав усі підстави сподіватися на швидке зростання населення регіону [13, 174].

Катеринославська губернія утворювалася спочатку в складі 6 повітів: Ростовського, між гирлом Дону і Азовським морем, Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського і Маріупольського, без територій на захід від рр. Берди й Кінської [13, 174]. Пізніше був створений Олександрівський, до складу якого увійшов Маріупольський повіт і який розташовувався між Дніпром, Таврійською губернією і землею Війська Донського; Слов'яносербський, між лівим берегом Дніпра й межами Полтавської, Харківської і Воронежської губерній. До нього увійшла частина Бахмутського повіту. Верхньодніпровський повіт розташовувався на правому березі Дніпра [20, 41].

Миколаївська губернія у 1803 р. була перейменована на Херсонську і складалася з Херсонського, Тираспільського, Ольвіопільського і Єлизаветградського повітів [13, 174]. У 1806 р. до неї додавався Олександрівський повіт, розташований на лівому березі Бугу, між ним, Дніпром та межами Катеринославської губернії [20, 41].

Таврійська губернія була поділена на сім повітів: Симферопольський, Перекопський, Феодосійський, Євпаторійський, Дніпровський, Мелітопольський й

Тмутараканський (колишній Фанагорійський), з приєднанням до нього земель Війська Чорноморського [13, 174]. Надалі відбувалися деякі зміни у назвах повітів, але ж їх межі не змінювалися.

Взагалі, після 1806 р. зовнішні межі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній залишалися незмінними аж до кінця зазначеного періоду, тобто до 50-х рр. XIX ст. Зміни відбувалися тільки всередині губерній, але ж і вони не були значними. Так, Одеса, Херсон, Таганрог й Феодосія були виділені в особливі градоначальства через їх значення, як чорноморських портів. У 1807 р. до Таганрозького градоначальства були включені Ростов, Нова Нахичевань і Маріуполь. В іменному указі від 31 листопада 1807 р. барону Кампенгаузену (Таганрозький градоначальник) читаємо: "Його імператорська величність, визнавши важливість Ростова, Нахичеваня і Маріуполя для користі Таганрозької торгівлі, переводить їх у підлеглість по торговій та карантинній частині відомству Таганрогського градоначальника" [17, 17]. Отже, Таганрог знову набув значення адміністративного центру.

Варто окремо сказати про землі Війська Донського, яке у 1775 р. входило до складу Азовської губернії на правах автономії. На початок XIX ст. за даними "Топографічного опису" ці землі межували "... на півночі частково з Катеринославською губернією, Слобідсько-Українською, Саратовською та Воронежською губерніями, на півдні - з Таврійською і Кавказькою, на сході - частково з Астраханською, і на заході - з Катеринославською губерніями" [10, 22]. У 1802 р. тут були утворені Черкаський, Пермський, Донський, Другий Донський, Усть-Ведмединський, Хоперський, Донецький, Міуський округи та Калмицьке кочів'я, а у 1803 р. Олександр I пожалував Війську землі "...по рр. Єї, Ельбудзі, Кагальнику, Чубурці та Чубуру і суходольних... кордонах до Азовського моря" [10, 22-24].

Щодо адміністративного устрою Слобідської України, то її, так само як і зазначених територій, торкнулися всі загальноросійські адміністративні реформи. З утворенням у 1764 р. губерній терени проживання слобідських козачих полків увійшли до складу Слобідсько-Української губернії, повіти якої отримали назви відповідно до назв полків, але межі цих повітів здебільшого не співпадали з їх розташуванням. У 1783 р. вона була перейменована у Харківське намісництво, яке ділилося на: Харківський, Чугуєвський, Вовчанський, Золочівський, Банківський, Охтирський, Краснокутський, Бого-духівський, Сумський, Миропольський, Білопільський, Лебединський, Недригайлівський, Хотмизький і Ізюмський повіти [16, С 58], а на рубежі століть - у Харківську губернію.

Таким чином, на територію Південно-Східної України з другої половини XVIII ст. поширюється загальноросійський адміністративний поділ, який зовсім не враховував специфіку та традиції регіону. З трьох видів губерній, в залежності від характеру перетворень: 1) губернії, в яких не змінювалися ні губернські, ні повітові кордони; 2) губернії, межі яких не змінювалися, але дещо змінювалися межі їх повітів; 3) губернії, у яких змінювалися як губернські, так і повітові межі, губернії, що утворювалися на окресленій території, відносилися до третього виду [15, С 113]. За цей час відбулося кілька значних адміністративних реформ: у 1775 р., коли було створено Азовську й скорочено Новоросійську; у 1783-1784 рр., при створенні Катеринославського намісництва та, у 1802 р., при створенні з Новоросійської трьох губерній: Катеринославської, Херсонської та Таврійської. Інші перетворення були тимчасовими або незначними.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-ое. - СПб. : Тип. 2-го отд., 1830. - ТТ. 1-44.

2. Ведомости к атласу Вознесенского наместничества, открытого по высочайшему его и. в. повелению 10 мая 1795 г., составленного из трех округ, отшедших от Екатеринославского наместничества, приобретенной от Порты Оттоманской Очаковской

области и части оставшейся от Брацлавской губернии и разделенного на 12 уездов. - Російський державний військово-історичний архів, Ф. ВУА, Спр. 18333, арк. 97.

3. Дела отходящие из Екатеринославского наместнического правления в Новороссийскую губернию. - Центральний державний історичний архів у місті Київ, Ф. 1967, оп. 1, Спр. 16, арк. 9. 4. Изчисление сколько в Екатеринос-лавской, Киевской, Черниговской губерниях ныне обитателей, сколько из них от одной в другую поступает для составления вновь созданной губернии и сколько потом в каждой из них и в новой губернии будет. - Відділ рукописів ЦНБ НАН України ім. Вернадського, Ф. 5, Спр. 415, арк. 384.

5. О присоединении Хорольского и Миргородского уездов к Екатеринос-лавской губернии. - Державний архів Дніпропетровської області, Ф. 648, оп. 1, Спр. 46, арк. 57.

6. Распоряжение о Новороссийской и Азовской губерниях (1775). - Там же, Спр. 18337, арк. 221.

7. Указ Новороссийского губернского правления и переписка с Вознесенским губернским землемером о ликвидации Вознесенской губернии. Межевая экспедиция о порядке дел Новороссийскому губернскому землемеру, о штатах губернских учреждений, отводе земель. - Державний архів Херсонської області, Ф. 14, оп. 1, Спр. 342, арк. 35.

8. Указ Сената (копия) о делении государства на губернии, Вознесенского наместнического правления об отводе земель в уездах, рапорты чиновников об определении на службу. - Російський державний архів давніх актів, Ф. 276, оп. I, Спр. 339, арк. 31.

9. Указ Сената и Новороссийской губернской канцелярии об учреждении в Новороссийской губернии, отводе земли офицерам венгерского гусарского полка, сообщения херсонского уездного суда о купчих крепостях на землю. - Там же, Спр. 332, арк. 26.

10. Агафонов О. И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период. - Р-н-Д.: Изд. Рост, ун-та, 1986. - 191 с.

11. Дон и степное Предкавказье. XVIII - первая половина XIX в. : заселение и хозяйство / Под ред. А. П. Пронштейна. - Ростов: Изд. Рост, университа, 1977. - Ч. 1. - 240 с.

12. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 - 1800 гг. - М. : АН СССР, 1959. - 277 с.

13. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800 - 1825 гг. - М. : Наука, 1970. - 376 с.

14. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII - первой половине XIX в. (1719 - 1858). - М. : Наука, 1976. - 306 с.

15. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX в. - М.: АН СССР, 1963. - 231 с.

16. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К. : Наукова думка, 1991. - 220 с.

17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867г. - Екатеринослав: Изд-во Екатеринославского губ. стат. комитета в тип. Я. Чаусского, 1867. - 358 с.

18. Пірко В. О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. - Донецьк: ДонДУ, 1993. - 64 с.

19. Редько Ф. О. Адміністративно-територіальний устрій Південно українських земель в останній чверті XVIII ст. (1775 - 1796) // Питання історії народів СРСР.-Х.:ХГУ, 1967.-вип. 4.-С. 118-125.

20. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса: Тип. Нитче, 1850. - Ч. 1. - 366 с.

22. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. - К.: Наукова думка, 1984. - 219 с.

23. Филарет Гумелевский. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Х.: Тип. Университета, 1858. - 459 с.